

कठोपनिषद्.

विताभुदये.

કચ્છીય
જનકાવાદ
રાત્રી સુપ્રસાદ સંગ્રહ

ૐ નમોસ્ત્વનંતાય સહસ્ર મૂર્તયે સહસ્ર પાદાક્ષિ શિરોરુવાહવે ।
સહસ્રનામ્ને પુરુષાય શાશ્વતે સહસ્ર કોટિ યુગધારિણે નમઃ ॥

હજારો (અસંખ્ય) હાથ, હજારો પગ, હજારો માથાં, હજારો હૃદય, હજારો નામવાળા અને હજારો મૂર્તિરૂપ તે અનંત, અને શાશ્વત પુરુષને નમસ્કાર હો. હજારો કરોડો યુગને ધારણ કરનાર તે દેવને નમસ્કાર હો.

નમઃ કમલનાભાય નમસ્તે વ્યવસાયિને
નમસ્તે કૈશવાનંદ વાસુદેવ નમોસ્તુ તે ।
વાસનાદ્વાસુદેવસ્ય વાસિતં ભુવનત્રયં
સર્વં ભૂત નિવાસોઽસિ વાસુદેવ નમોસ્તુ તે. ॥

જેની નાભિમાં કમલ છે તેવા કમલનાભ દેવને નમસ્કાર હો, જે આખા વિશ્વના વ્યવસાયના કારણરૂપ છે તે દેવને નમસ્કાર હો. આનંદ સ્વરૂપ (શ્રીકૃષ્ણ)ને નમસ્કાર હો. વાસુદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) ને નમસ્કાર હો. વાસુદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) ની ઇચ્છાથી ત્રણે ભુવન (સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ, પ્રાણીઓ, મનુષ્યો, દેવો વિગેરેથી) ભરેલાં છે. પ્રાણી માત્રનો આપ નિવાસ (આધાર) છો એવા વાસુદેવ આપને નમસ્કાર હો.

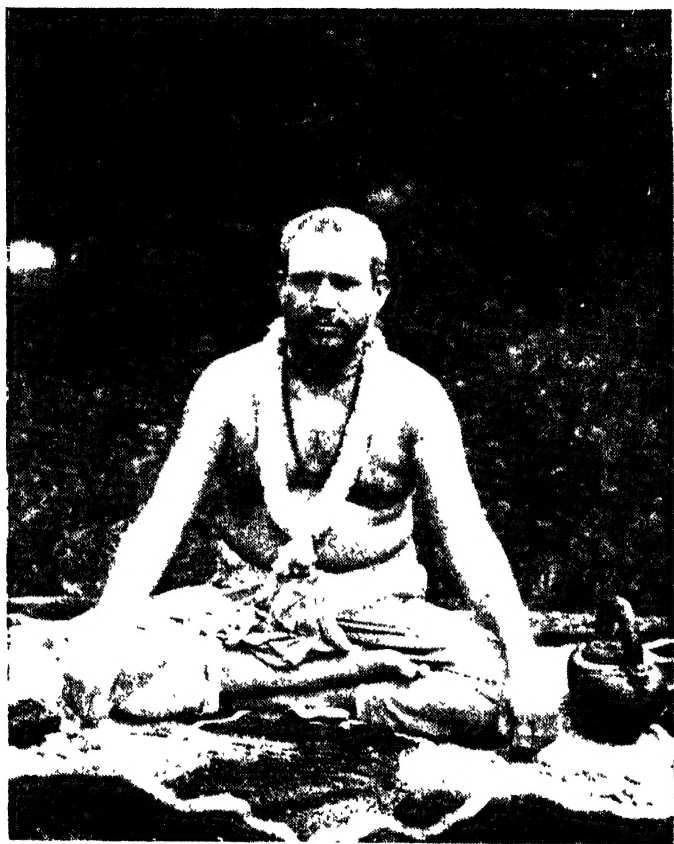
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૫૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડૉપનિષદ્

વિષય

ब्रह्मनिष्ठ श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्री १०८
स्वामी श्री जयेन्द्रपुरीजी महाराज (मण्डलेश्वर)
टेडीनीम गोविन्दमठ—काशी.

ૐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ

કઠોપનિષદ્.

પ્રથમવલ્લી.

યમરાજ તથા નચિકેતાનો સંવાદ.

ૐ । સહનાવવતુ । સહનૌશુનતુ । સહવીર્યંકરવાવૈ ।
તેજસ્વિનાવધોતમસ્તુમાવિદ્વિષાવૈ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

તે પરમેશ્વર ખગીત અમારું (ગુરુ, શિષ્યનું) રક્ષણ કરે.
તે દુળને પ્રકાશ કરી અમારું રક્ષણ કરે. અરેઅર અમેને
અત્તવિદ્યાને માટે સામર્થ્ય આપે. અમે જે કાંઈ અધ્યયન કર્યું હોય તે
પ્રકાશયુક્ત થાઓ. અમેને પરસ્પર દ્રેષ મા થાઓ.

। ૐ । ઉશનહૃવૈવાજશ્રવસઃ સર્વવેદસન્દર્ભૌ ।

તસ્યહનચિકેતાનામપુત્રઆસ ॥૧॥

એક વેળા વજ્રશ્રવસ અર્થાત્ ઉદાસક નામના મુનિ વિશ્વજિત
નામનો યજ્ઞ કરી સ્વર્ગના દુળની દ્રવ્ય રાખના હોવાથી સર્વ
ધન, દાનમાં આપવા લાગ્યા. તેને નચિકેતા નામે પુત્ર હતો.

તત્કુમારઃસન્તંદક્ષિણાસુનીયમાનાસુ ।

શ્રદ્ધાઽઽવિવેશસોઽમન્યત ॥૨॥

ન્યારે ત્યાં દક્ષિણા લાવવામાં આવી ત્યારે (પોતાના
પિતાના હિતને ખાતર) તે શુદ્ધિમાન આળકને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ. તે
વિચારવા લાગ્યો કે:

પીતોદકાજગ્ધતૃણાદુગ્ધદોહાનિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દાનામતેલોકાસ્તાનસગચ્છતિતાદદત્ ॥૩॥

(જે યજ્ઞમાન), જેણે પૂર્વે જળપાન કર્યું છે એવી, જેણે પૂર્વે જ તૃણ લક્ષણ કર્યું છે પણ દાહમાં નહિ એવી, પૂર્વ જેનું દૂધ દોવામાં આવ્યું છે. એવી, નિરિન્દ્રિય અથવા ગર્ભાદિ ધારણ કરવાને અશક્ય એવી ગાયોને દાન વિશે આપે છે, તેને આનંદરહિત-દુઃખમય લોક પ્રાપ્ત થાય છે.

સહોવાચપિતરંતતકસ્મૈમાન્દાસ્યસીતિ ।

દ્વિતીયંતૃતીયન્તમહોવાચમૃત્યવેત્વાદદામીતિ ॥૪॥

તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું: હું પિતા ! તમે મને કેને દક્ષિણાર્થે આપશો ? બીજવાર તથા ત્રીજવાર પણ તેણે તે પ્રમાણે પૂછ્યું. (ક્રોધયુક્ત થયેલા) તેના પિતાએ કહ્યું: ' હું તને યમને આપીશ '

बहूनामेमिप्रथमोबहूनामेमिमध्यमः ।

किंस्विद्यमस्यकर्तव्यंयन्मयाद्यकरिष्यति ॥५॥

(નચિકેતાએ વિચાર્યું) ઘણા પુત્રોમાં હું પ્રથમ છું, ઘણામાં હું મધ્યમ છું (પણ દુષ્ટમાં હું નથી, પણ) યમની પાસે પિતાનું ઇષ્ટ શું કાર્ય છે, કે જે કાર્ય પિતા મારાવડે કરાવવા ધાન છે ? એમ વિચારી (નચિકેતાએ કહ્યું.)

अनुपश्ययथापूर्वप्रतिपश्यतथाऽपरे ।

सस्यमिवमर्त्यःपच्यतेसस्यमिवाजायतेपुनः ॥६॥

યાદ કરે, કેવી રીતે પૂર્વના પિતૃપિતામહાદિયો અર્થોત્ આપણા ઘરડાઓ વત્યાં દતા; વિચાર કરે કે કેવી રીતે બીજા (શિખિ દશરથાદિ સત્પુરૂષો) વર્તે છે. અન્નની માફક મર્ત્યલોક પકવ થાય છે તથા અન્નની માફક તે ફરી જન્મ ધરે છે.

વૈશ્વાનરઃપ્રવિશત્યતિથિર્બ્રાહ્મણોઘૃહાન્ ।

તસ્યૈતાંશાન્તિકુર્વન્તિહરવૈવસ્વતોદકમ્ ॥૭॥

(એ પ્રમાણે નચિકેતાનું કહેવું સાંભળીને તેને ઋષિએ યમને ઘેર મોકલ્યો. યમ ઘેર ન હતો. નચિકેતા યમને ઘેર ત્રણ દિવસ પડી રહ્યા અને ટાંધણુ કરી. પછી યમ આવ્યા ત્યારે તેને-યમને તેનાં ધરનાં માણસો-ન્હી વગેરે કહે છે.) જાણે અગ્નિ પોતેજ હોયતી તેવો અભ્યાગત બ્રાહ્મણ ધરમાં આવેલો છે. તેની શાંતિ એટલે તેનો સત્કાર કરવો જોઈએ. હે વૈવસ્વત, (યમરાજ) જાણ લાવો.

આશાપતીક્ષેસજ્ઞતઃ સ્મૃતાશ્ચેષ્ટાપૂર્તેપુત્રપશુઃશ્વમર્વાન્ ।

एतद्वृद्धेःपुरुषस्याल्पमेधसोयस्यानश्नन्वસतिब्राह्मणोઘૃહે ॥૮॥

જેના ધરમાં ભોજન લીધા વગર બ્રાહ્મણ અભ્યાગત રહે છે તે પૂર્ણ, બુદ્ધિ હીન માણસ આશા (એટલે જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ નહીં નથી તેની ઇચ્છા,) પ્રતિક્ષા (એટલે જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ નહીં છે તેની ઇચ્છા.) સત્સંગથી થતું ફળ, સુખ કરવાવાળી વાણી, યજુથી ઇચ્છિત ફળ, વાય, કુવા, સરોવર, આગળગીચા, અનાથગૃહ, ઇત્યાદિક ધાર્મિક દયાના કર્મનું ફળ, પુત્ર, પશુ, એ સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત છે-(એટલે એ સધાનાં તેને નાશ થાય છે.)

तिस्रोरात्रीर्यदवात्सीर्गृहेमेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तुब्रह्मनस्वस्तिमेऽस्तुतस्मात्प्रतित्रीनवरानवृणीष्व ॥૯॥

(યમરાજ નચિકેતા પાસે જઈને કહે છે,) હે બ્રાહ્મણ, તું નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય, મારે ઘેર અતિથિ (જેને આવવાનો દિવસ નહીં નથી તે) થઈને ત્રણ રાત ભોજન વિના રહે, તને મારા નમસ્કાર છે, તારી કૃપાથી મારું કલ્યાણ થાઓ, હે બ્રાહ્મણ, તેટલા માટે (તું ત્રણ રાત ભોજન વિના રહ્યો તેટલા માટે) ત્રણ વર માગ.

शान्तसङ्कल्पःसुमनायथास्याद्वीतमन्युर्गौतमोमामभिमृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टंમાભિવદંત્રપ્રતીતएतत्रयाणांप्रथमंवरंवृणो ॥૧૦॥

(નચિકેતા કહે છે) હું મૃત્યુ, ગૌતમવંશી મારા પિતાના મનના સંકલ્પ શાંત થાય, તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, તે ક્રોધ રહિત થાય, અને આપનો મોકલેલો હું તેમની પાસે જઈ તો મને ઝાળખે અને મારી સાથે બોલે—ઐ પ્રમાણેનો, ત્રણમાંથી પહેલો વર હું માગું છું.

યથાપુરસ્તાદ્ધવિતાપ્રતીત ઔદાલકિરારુણિર્મત્પસ્ટઃ ।

સુખંરાત્રીઃશયિતાવીતમન્યુસ્ત્વાંદદૃશિવાન્મૃત્યુમુખાત્પ્રમુક્તમ્ ॥૧૨॥

(યમ જ કહે છે) તારા પિતા ઝાડણિ અને ઉદાલક, પહેલાં તારે વિશે જોવું હેતુ રાખના હતા તેવાજ હેતુવાળા, મારા મોકલેલા સંદેશાથી, થશે અને તને મારા મોંઘામાંથી બચેલો જોઈને તને ઝાળખશે, ને રાત્રિએ સુખેથી સુશે અને ક્રોધ રહિત થઈ જશે.

સ્વર્ગેલોકેનભયંકિશ્ચનાસ્તિનતત્રત્વંનજરયાવિમેતિ ।

ઉમેતીર્ત્વાંડશનાયાપિપાસેશોકાતિગોમોદતેસ્વર્ગલોકે ॥૧૩॥

(નચિકેતા કહે છે) સ્વર્ગ લોકોને વિશે કિંચિત્ માત્ર પણ ભય નથી; ત્યાં તમે નથી, (તમારું જંતર સ્વર્ગમાં આવતું નથી) ઘડપણ-વૃદ્ધાવસ્થાનો ત્યાં ભય નથી, ભૂખ અને તરસ બન્નેને તરીને, શોકથી છુટા થઈને, મનુષ્ય, સ્વર્ગને વિશે આનંદ કરે છે.

સત્ત્વમગ્નિઃસ્વર્ગ્યમધ્યેપિમૃત્યોપ્રબ્રૂહિતઃ શ્રદ્ધયાનાયમહ્યમ્ ।

સ્વર્ગલોકાઅમૃતત્વંભજન્તેતદ્દ્વિતીયેનવૃણેવરેણ ॥૧૪॥

હું મૃત્યુ. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિનો જે અગ્નિ છે, તે શું છે? તે હું જે આસ્થાવાળો છું તેને કહેા, જેનાપડે સ્વર્ગના લોક દેવ ભાવને અથવા અમર સ્થિતિને ભોગવે છે. તે શું છે. તે હું બીજા વરદાનથી બાણવા માગું છું.

પ્રતેબ્રવીમિતદુમેનિબોધસ્વર્ગ્યમગ્નિનચિકેતઃ પ્રજાનન્ ।

અનન્તલોકાસિમથોપતિષ્ઠાંવિદ્ધિત્વમેતંનિર્હર્ત્તગુહ્યામ્ ॥૧૫॥

(યમ કહે છે) હું નચિકેતા, એ સ્વર્ગ સાધન અગ્નિ વિશે, તેને જાણનારો હું, તને કહું છું, તે તું સાધવાન થઈ સાંભળ, એ અનંત-લોક-અનંત સૃષ્ટિનું દર્શન કરાવવાવાળો, સર્વલોકની સ્થિતિનું કારણ અથવા સાધન છે અને બુદ્ધિ રૂપી ગુફામાં રહેલો છે, એમ તું જાણી લે.

લોકાદિમગ્નિતમુવાચતસ્મૈયા ઇષ્ટકાયાવતીર્વાયથાવા ।

સચાપિતત્પ્રત્યવદ્યથોક્તમથાસ્યમૃત્યુઃપુનરૈવાહતુષ્ટઃ ॥૧૫॥

યમરાજે નચિકેતાને સર્વ લોક અથવા સૃષ્ટિનું મુળ કારણ જે અગ્નિ તેનું તથા યજ્ઞ વેદીમાં ચાલુવાની છટનું, તે કેટલી જોષએ અને કેવી રીતે મુકવી જોઈએ, એ સવળાનું વ્યાખ્યાન કરી બતાવ્યું. જે ક્રમથી યમરાજે કહ્યું તેજ ક્રમથી નચિકેતા સવળું બોલી ગયો. યમ-રાજ તેથી વધારે પ્રસન્ન થઈને ફરીથી બોલ્યા.

તમબ્રવીત્પ્રીયમાણોમહાત્માવરન્તવેહાચદદામિભૂયઃ ।

તવૈવનામ્નાભવિતાડ્યમગ્નિઃસૃઙ્ઘાઞ્ચેનામનેકરૂપાઙ્ગહાણ ॥૧૬॥

પ્રસન્ન થયલા મહાત્મા (યમરાજે) તેને (નચિકેતાને) કહ્યું કે તને ફરીથી હું બીજું આ વરદાન આપું છું કે એ અગ્નિ તારાજ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે, આ અનેક રૂપવાળી (બહુ મુલ્યવાન) માળા તું લે.

ત્રિણાચિકેતસ્ત્રિભિરેત્યસન્ધિત્રિકર્મકૃત્તરતિજન્મમૃત્યૂ ।

બ્રહ્મજઙ્ગન્દેવમીડયં વિદિત્વાનિચાય્યેમાંશાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥૧૭॥

એ નાચિકેત નામના અગ્નિનું ત્રણ વાર આવાહન કરીને, ત્રણ સંધિને પ્રાપ્ત કરીને એટલે મેળવીને, ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ જે કરે છે તે જન્મ મરણને ઓળંગી જાય છે. તેને બ્રહ્મ એટલે દિરણ્યગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણે છે, પ્રકાશમાન છે અને સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય છે, તેને શાસ્ત્રથી જાણીને (અથવા આત્મભાવથી દેખીને) અત્યંત શાંતિને પામે છે.

ત્રિણાચિકેતસ્ત્રયમેતદ્વિદિત્વાયર્ણવિદ્વાંશ્ચિનુતેનાચિકેતમ્ ।

સમૃત્યુપાશાનપુરતઃપ્રણોચશોકાતિગોમોદતે સ્વર્ગલોકે ॥૧૮॥

નાચિકેત અગ્નિને જાણનારો ઉપર જે ત્રણ રીત બતાવી તે રીતે અગ્નિને સમાપ્ત કરે છે તે વિદ્વાન, પહેલાંથી મરણના પાશમાંથી છુટો થઈને ત્રાણ છોટે છે અને શોક રહિત થઈને સ્વર્ગ લોકમાં આનંદ પામે છે.

एषतेऽग्निर्नचिकेतःस्वर्ग्योयमवृणीथाद्वितीयेनवरेण ।

एतमग्निं तवैव પ્રવક્ષ્યન્તિ જનાસસ્તૃતીયં વરન્નચિકેતો વૃણીષ્વા ॥૧૯॥

હે નચિકેતા, તેં બીજા વરદાનમાં જે અગ્નિને વિશે માગ્યું, તે સ્વર્ગના સાધનરૂપ અગ્નિનું મેં તને કહ્યું. એ અગ્નિ તારા નામથી લોકોમાં આજાપાશે, હવે નચિકેતા ત્રીજું વરદાન તું માગ.

येयम्प्रेतेविचिकित्मामनुष्येऽस्तीत्ये केनायमस्तीतिचैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेषवरस्तृतीयः ॥२०॥

મનુષ્યના મરી ગયા પછી કેટલાક કહે છે કે આત્મા છે અને કેટલાક કહે છે કે નથી, તો એ વિશે મને સંશય છે, તેથી આપથી ઉપદેશ પામીને હું એ જાણું એવું, વરદાનોમા ત્રીજું વરદાન માંગું છું.

देवैरत्रापिविचिकित्सितंपुरानहिसुविज्ञेयमणुरेषधर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मामोपरोत्सीरतिमासृजनम् ॥२१॥

(યમ કહે છે) પૂર્વે દેવતાઓને પણ એ વિશે સંશય થયો હતો, એ વિષય સહુને સુગમ અથવા સહેલથી જણાય તેવો નથી, તે ધર્મ ઘણાજ સૂક્ષ્મ-આરીક છે હે નચિકેતા, બીજું વરદાન માગ, મારા ઉપર બહુ દયાણુ નહિ કર, અને આ કહિન માગણું છોડી દે.

देवैरत्रापिविचिकित्सितंकिलत्वञ्चमृत्योयन्नसुविज्ञेयमात्थ ।

वक्ता चास्यत्वाद्गन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥

(નચિકેતા કહે છે) હે મૃત્યુ, આ વિશે દેવતાઓને પણ સંશય થયો હતો અને એ વિષય સહુને સુગમ અથવા સહેલથી જણાય

તેવો નથી એમ આપે કહ્યું તો એ વિશે કહેવાવાળો અથવા ઉપદેશ કરવાવાળો આપના જેવો ક્યાં મળે (નહિં મળે) અને એ વરદાનના જેવું બીજું વરદાન પણ નથી.

શતાયુષઃપુત્રપૌત્રાનવૃણીષ્વબહૂનપશૂનહસ્તિહિરણ્યમશ્વાન ।

ભૂમેર્મહદાયતનંવૃણીષ્વસ્વયશ્ચજીવશરદોયાવદિચ્છસિ ॥૨૩॥

(યમરાજ કહે છે.) સો વર્ષના આવરદાવાળા છોકરા અને છોકરાના છોકરા માગ, ઘણાં પશુ, લાથી, મોનું, ઘોડા (માગ) પૃથ્વીનાં મોટાં મંડળ માગ (એટલે રાજ માગ,) અને જેટલી શરહ ઋતુ તારી ઇચ્છા હોય તેટલી શરહ ઋતુ તું શ્રવ.

एतत्तुल्यंयदिमन्यसेवरंवृणीष्ववित्तंचिरजीविकाश्च ।

महाभूमौनचिकेतस्त्वमेधिकामानांत्वाकामभाजंकरोमि ॥૨૪॥

હું નચિકેતા, એના સરખુ બીજું તું માનતો હોય તો તે વરદાન માગ, વિત્ત એટલે સોનું, રત્ન, ઇલાદિ સુખસાધન, સદાય શ્રવ્યું એ માગ, અકર્ષતિ રાજ્ય માગ, તારી જે જે ઇચ્છા હોય તે સઘળીનો ભોક્તા તને હું કરું.

येयेकामादुर्लभामर्त्यलोकेसर्वानकामाश्छन्दतःप्रार्थयस्व

इमारामाःसरथाःसतूर्यानिहीदृशालम्भनीयामनुष्यैः।

आभिर्मत्प्रत्ताभि.परिचारयस्वनचिकेतोमरणंमानु प्राक्षीः॥૨૫॥

જે જે ઇચ્છા મનુષ્ય લોકમાં મળતી કહિણ છે તે સઘળી તારા મનથી મંગાય તેમ માગ. રથ ઉપર બેઠેલી, જેની સાથે વા-
શત્ર-વાજનં વાગી રહેલાં છે, પુરૂષને વિદ્યાસથી રમાડનારી સ્ત્રીઓ
—અપ્સરાઓ માગ. એના જેવી મનુષ્ય લોકમાં મળનારી નથી.
મારી આપેલી એ સ્ત્રીઓ પાસે, હું નચિકેતા, સેવા કરાવ, અને
મરણ સંબંધી (આત્મજ્ઞાન સંબંધી)નહિં પુછ.

श्वोभावामर्त्यस्ययदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणाञ्जरयन्ति तेजः ।

अपिसर्वजीवितमल्पमेवतवैववाहास्तवनृत्यगीते ॥૨૬॥

નચિકેતા કહે છે. હું મૃત્યુ, એ ભોગ લમણાં છે અને પછી નથી. એ ભોગ માણસની સર્વ ઈંદ્રિયોનું તેજ નાશ કરી નાંખે છે. બ્રહ્માનું આવરણ પણ કુંકું છે. માટે તમારા રથાદિક તથા નાચ ગાયન તમારી પાસેજ રહેા.

નવિત્તેનતર્પणीयोमनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्मचेत्त्वा ।

जीविष्यामो यावदीशिष्यसित्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥

વિત્તથી માણસને તૃપ્તિ થતી નથી, જેને આપનાં દર્શન થયાં તો વિત્ત પ્રાપ્ત થશે. જ્યાં સુધી આપ મારા રક્ષણ કરનાર મારા ધણી રહેશો ત્યાં સુધી હું શ્રીશ, મારે જે વરદાન માગવા યોગ્ય છે તે તેજ છે (કે જે મેં પ્રથમ માંગેલું છે.)

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः कथः स्थः प्रजानन् ।

अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते कोरमेत ॥ २८ ॥

શરીરના સૌંદર્યથી થતા સુખને (યથા સ્વરૂપ એટલે નાશવાન) સમજતો, જરા એટલે ઘડપણનો જેને આધ નથી એવા મુક્તિ પામેલા શ્રવેના પદને પામીને, અને પૃથ્વી જે નીચું સ્થળ છે ત્યાં રહેલો, વૃદ્ધાવસ્થાનો અનુભવ કરતો, કોણ પુરૂષ છે કે જે લાંબા જીવનમાં રમે ? (લાંબા જીવનની ઇચ્છા રાખે ? કોઈ નહિ.)

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योऽयं वरोगूढमनुप्रविष्टो नान्यस्तस्मान्न ચિકેતાવૃણીતે ॥ ૨૯ ॥

હું મૃત્યુ, આ વિષયને માટે સંશય કરવામાં આવે છે, તો મોટું મોક્ષ દશાનું જ્ઞાન મને તમે કહેા. અર્થિ છુપા અથવા નર્થિ કહેવા જેવા વરદાનની વાત ચાલી રહે છે, તે વરદાન શિવાય બીજું વરદાન નચિકેતા માગતો નથી.

॥ इति प्रथमावलि समाप्ता ॥

દ્વિતીયવલ્લી.

અન્યચ્છ્રેયોઽન્યદુતૈવપ્રેયસ્તેઽભેનાનાર્થેપુરુષઃસિનીતઃ ।

તયોઃશ્રેયઆદદાનસ્યસાધુર્ભવતિહોયતેઽર્થાગ્રપ્રેયોઽવૃણીતે ॥૧॥

યમરાજ કહે છે—શ્રેય જુદું છે અને પ્રેય જુદું છે, અને એ બન્ને જુદાં જુદાં પ્રયોજન—કારણ માટે પુરૂષને બંધન કરે છે. એ બેમાંથી શ્રેયનું ગ્રહણ કરનારનું કલ્યાણ થાય છે અને પ્રેયનું ગ્રહણ કરનાર પ્રયોજન અથવા હેતુથી બ્રષ્ટ થાય છે.

શ્રેયશ્ચપ્રેયશ્ચમનુષ્યમેતસ્તૌસમ્પરોત્યવિવિનક્તિધીરઃ ।

શ્રેયોહિધીરોઽભિપ્રેયસોઽવૃણીતેપ્રેયોમન્દોયોગક્ષેમાદ્વૃણીતે ॥૨॥

મનુષ્યની આગળ શ્રેય અને પ્રેય—સાચું ને સ્વાદુ બન્ને છે. ધીર પુરૂષ છે તે બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને બન્ને ને જુદાં પાડે છે, સાચું તેજ માફું છે એમ ધીર પુરૂષ માનીને ગ્રહણ કરે છે અને પોતાના શરીરની રક્ષા અને સુખને અર્થે ઓછી બુદ્ધિવાળો સ્વાદુને ગ્રહણ કરે છે.

સત્વંપ્રિયાન્પ્રિયરૂપાંશ્ચકામાનભિધ્યાયન્નચિકેતોઽત્યસ્રાક્ષીઃ ।

નૈતાઃસદ્ગ્રાંવિત્તમયીમવાપ્નોયસ્યામ્મજ્જન્તિબ્રહ્મોમનુષ્યાઃ ॥૩॥

હે નચિકેતા, પ્રિયાન્ એટલે પુત્ર પુત્રાદિક, સુંદર રૂપ એટલે અપ્સરાઓની ઇચ્છા, ઉંડો વિચાર કરીને તેં છોડી દીધાં, અને ધન, ભોગ, ઐશ્વર્યની (મૂલ્યવાન રત્નમાળારૂપ) બેડી જેમાં ઘણા માણસો ફસાઈ રહે છે તેમાં પણ તું લોભાયો નહિ.

દુરમેતેવિપરિતેવિષૂચીઅવિદ્યાયાચવિદ્યેતિજ્ઞાતા ।

વિદ્યાભીષિતન્નચિકેતસંમન્યેનત્વાકામાબ્રહ્મલોલુપન્તઃ॥૪॥

એ બે (શ્રેય અને પ્રેય) ની વચ્ચે ઘણોજ અંતર છે, એક બીજાથી ઉઘટાં છે અને વિવક્ષણ ગતીનાં છે, તે વિદ્યા અને અવિ-

ઘાથી ઓળખાય છે. તને નચિકેતાને વિદ્યાનો આદનારો હું માનું છું, બહુ બહુ ભોગ ઇચ્છાથી તું લોભાયો નથી.

અવિદ્યાયામન્તરેવર્તમાનાઃસ્વયન્ધીરાઃપણ્ડિતમ્મન્યમાનાઃ ।

દન્દ્રમ્યમાણાપરિચિન્તિમૂઢાઅન્યેનૈવનીયમાનાયથાઽન્ધાઃ ॥૫॥

અવિદ્યામાં રહેનારા, અમે પાંડિત, શાસ્ત્રમાં કુશળ છેએ એમ માનનારા, ઉલટા-વાંકાચુકા માર્ગમાં જનારા, મૂર્ખ, આંધળાને દોરનારો આંધળો હોય તેમ, આમ તેમ ભટકે છે.

નસામ્પરાયઃપ્રતિભાતિવાલંપ્રમાદ્યન્તંવિત્તમોહેનમૂઢમ્ ।

અયંલોકોનાસ્તિપરિતિમાનીપુનઃપુનર્વશમાપદ્યતેમે ॥૬॥

વિવેકહીન અથવા બાળક બુદ્ધિ, પ્રમાદી અથવા ખેડીકર, મુરખ અથવા અજ્ઞાનીને વિત્ત એટલે ધન-સંપત્તિના મોહથી કરીને કલ્યાણનાં સાધન દેખાતાં નથી. તેના મનમાં આજ લોક (એક) છે અને બીજું કંઈ નથી. આવા માની માણસ ફરી ફરીને મને આધિન થાય છે. (જન્મ મરણ પામે છે.)

શ્રવણાયાઽપિબહુભિર્યોનલભ્યઃશ્રૃણ્વન્તોઽપિવહ્વોયન્નવિદ્યુઃ ।

આશ્ચર્યોઽસ્યવક્તાકુશલોઽસ્યલબ્ધાઽઽશ્ચર્યોજ્ઞાતાકુશલાનુશિષ્ટઃ॥

ધણીને તો તેનું (આત્મા અથવા પરમાત્માનું) કથન પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, જેઓ તેનું કથન સાંભળનારા છે તેમાં ધણી તેને જાણતા નથી. તેનું યથાર્થ કથન કરવાવાળો આશ્ચર્ય રૂપ છે, (કોઈકજ છે.) તેને પામવાવાળો નિપુણ એટલે ચતુર પણ કોઈક છે, કુશળ આચાર્યથી ઉપદેશ પામીને તેને ઓળખવાવાળો આશ્ચર્ય રૂપ છે. (કોઈકજ છે) (તેના શ્રોતા વક્તા બહુજ દુર્લભ છે.)

નનરેણાવરેણપ્રોક્તેષસુવિજ્ઞેયોબહુધાચિન્ત્યમાનઃ ।

અનન્યપ્રોક્તેગતિરત્રનાસ્ત્યળીયાન્હ્યતર્ક્યમનુપ્રમાણાત્ ॥૮॥

બહુ બહુ પ્રકારે જેનું ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે એવો જે

એ આત્મા તે એ શિવાય બીજા માણસના એટલે ગંસારી માણસના ઉપદેશથી સહેલથી ઓળખી શકતો નથી; જ્ઞાનનિષ્ઠ આચાર્યના ઉપદેશથી અસ્થિરતા-ચંચળતા રહેતી નથી. તે સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ (બારીકથી પણ બારીક) અને કલ્પનામાં નહિ આવે એવો છે.

નૈષાતર્કેણમતિરાપનેયાપ્રોક્તાન્યેનૈવસુજ્ઞાનાયપ્રેષ્ટ ।

યાન્ત્વમાપઃસત્યધૃતિર્વૈતાસિત્વાદૃઢનોભૂયાન્નચિકેતઃપ્રષ્ટાઃ ॥૯॥

એ મતિ એટલે બુદ્ધિ તર્કથી મળી શકતી નથી, હે બહાવા, શાસ્ત્ર જાણવાવાળાથી તેનો ઉપદેશ થતાં સારી રીતે તે સમગ્ર થઈ છે, તે તું પામ્યો છે. તું સત્ય ધર્મવાળો છે. હે નચિકેતા તારા જેવો પુછવાવાળો મને ફરી ફરીને હોવું. (મળવું)

જાનામ્યહઃ શેવધિરિત્યનિત્યંનહ્યધ્રુવૈઃપ્રાપ્યતેહિધ્રુવન્તત્ ।

તતોમયાનાચિકેતશ્ચિતોઽગ્નિરનિત્યૈર્દ્રવ્યૈઃપ્રાપ્તવાનસ્મિનિત્યમ્ ॥

ધન સંપત્તિ અનિત્ય છે એમ હું જાણું છું. અનિત્યથી નિત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી અનિત્ય વસ્તુથી નાચિકેત નામનો અગ્નિ મેં પરિપૂરણ કર્યો છે અને નિત્યને પામ્યો છું.

કામસ્યામ્નિજગતઃપ્રતિષ્ઠાંક્રતોરાનન્ત્યમભયસ્યપારમ્ ।

સ્તોમંમહદુરુગાયંપ્રતિષ્ઠાંદૃષ્ટ્વાધૃત્યાધીરોનચિકેતોઽત્યસ્ત્રાક્ષીઃ

હે ધીર નચિકેતા, કામનાની પ્રાપ્તિને, જગતની સ્થિતિને, યજ્ઞના પાર વિનાના ફળને, ભય વગરની સ્થિતિને. સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, અને જેની મોટી કીર્તિ ગવાય છે એવી પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિને, ધૈર્યથી નિહાળી જોઈ-તેના વિચાર કરી જ્ઞાતિ તેં છોડી દીધાં છે.

તન્દુર્દર્શંગૂઢમનુપ્રવિષ્ટંગુહાહિતંગહવરંઘમ્પુરાણમ્ ।

અધ્યાત્મયોગાધિગમેનદેવમ્મત્વાધીરોહર્ષશોકૌજહાતિ ॥૧૨॥

(આત્મા વિશે કહે છે) તે દેખાવો ઘણો કઠિન છે, છુપો વ્યાપિ રહેલો છે, બુદ્ધિમાં ઠરેલો છે, અને ગુફામાં સ્થિત છે, તે

સનાતન દેવ છે અને અધ્યાત્મયોગથી (એટલે આત્મા વિશે ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાથી) પ્રાપ્ત થાય છે, એમ માનીને ધીર પુરૂષ ૯૨૫ શોક બંનેને છોડી દે છે.

एतच्छ्रुत्वासम्परिगृह्यमर्त्यःप्रवृह्यधर्म्यमणुमेतमाप्य ।

समोदतेमोदनीयःहिलब्ध्वाविवृतःसन्ननचिकेतसम्मन्ये ॥१३॥

મરણને વશ છે એવો મનુષ્ય એ (આત્મતત્વને) સાંભળીને અને તેને ગ્રહણ કરીને અને ધર્મરૂપ ધણો ખારીક એવો જે આત્મા તેને પરિશ્રમથી પ.મીને, આનંદ પામે છે, કેમકે તે દર્પ-અથવા આનંદ કરવા યોગ્યને પામ્યો છે. નચિકેતાને માટે ખારણાં ખુલ્લાં થઈ ગયાં છે, એમ હું માનું છું.

अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्કृताकृतात् ।

अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्तत्पश्यसितदृढ ॥१४॥

નચિકેતા કહે છે-જે ધર્મથી ભિન્ન છે, અધર્મથી ભિન્ન છે, કારણુ કાર્યથી ભિન્ન છે, જેને ભૂત નથી અને ભવિષ્ય નથી, તેને આપ જાણો છો, તે મને કહેા અથવા સમજાવો.

सर्वेवेदायत्पदमामनन्तितपाःसिसर्वाणिचयदृदन्ति

यदिच्छन्तोब्रह्मचर्यंચरन्तितत्તેपदःसङ्ग्रहेणब्रवीम्योमित्येतत् ॥

યમરાજ કહે છે-જે પદ અથવા શબ્દનું વેદ પ્રતિ પાદન કરે છે, તપ અનુષ્ઠાન જેને પોકારીને કહે છે, જેની ઈચ્છા કરનાર બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પદ તને સંક્ષેપમાં કહું છું-તે ઐ છે.

एतद्ध्येवाक्षरंब्रह्मएतदेवाक्षरंपरम् ।

एतद्ध्येवाक्षरंज्ञात्वायोयदिच्छतितस्यतत् ॥१६॥

નિશ્ચય એજ અક્ષર ઐ બ્રહ્મ છે, એજ અક્ષર ઐ પરમ એટલે સર્વોત્તમ છે, એ અક્ષરને ઐ જાણીને જે જેવી ઈચ્છા કરે છે તેવી ઈચ્છા તેની થાય છે. (જે ઐ ની ઉપાસના કરે છે. તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.)

एतदालम्बनञ्छ्रेष्ठमेतदालम्बनम्परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

આ (પ્રકારનું) સાધન શ્રેષ્ઠ છે, આ સાધન બીજાં બધાંથી વેગળું-ઉચ્ચું છે, એ સાધનને બાળીને અલ્પ લોકને વિશે મલિમાવાળો થાય છે.

नजायते म्रियते वा विपश्चिन्नायंकुतश्चिन्नबभूव कश्चित् ।

अजोनित्यशाश्वतोऽयम्पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

એ એટલે આત્મા જન્મતો નથી અને મરતો નથી, તે સર્વજ્ઞ છે, તે કશાથી ઉત્પન્ન થયાં નથી, અને તેનાથી કંઈ થયું નથી. તે જન્મ રહિત, નિત્ય, હંમેશા છે તેવોજ છે પુરાણો એટલે સનાતન છે અને શરીર લણ્યાથી તે લણાતો નથી, (શરીરનો નાશ થવાથી તે નાશ પામતો નથી.)

हन्ता चैन्मन्यते हन्तुं हतश्चैन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

જો લગુનારો-મારી નાખનારો-મારી નાખવાનું માને છે અને લગુચરો-મારેયો ગયલો-લગુચો છું એમ માને છે તો તે બન્ને બળતા-સમજતા નથી. આ લગુનો નથી અને પેલો લગુનો નથી.

अणोरणीयान्महतोमहीयानात्माऽस्यजन्तोर्निहितोगुहायाम् ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

તે (એટલે આત્મા) બારીકથી પણ બારીક છે, મોટાથી પણ મોટો છે, સર્વ બ્રાણીને વિશે બુદ્ધિશ્ય ગુહ્યમાં રહેલો છે, તેને નિષ્કામ પુરુષ, શોક રહિત જે થયેલો છે તે, વૈત્ય છે, અને આત્માના મલિ-માને, બુદ્ધિ અથવા ઇશ્વરની કૃપાથી બાળું છે.

आसीनो दूरं व्रजति शयानो यातिसर्व्वतः ।

कस्तम्मदामदन्देवंमदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

એ અચળ છતાં દુર-આધે જાય છે, મુનેલો છતાં સધળી જગે ફરી વળે છે, મદવાળા અને મદ રહિત એ દેવને મારા શિવાય બીજને કોણુ જાણવાને શક્તિમાન છે.

અશરીરઃશરીરેષ્વનવસ્થેષ્વવસ્થિતમ્ ।

મહાન્તંવિભુમાત્માનંમત્વાધીરોનશોચતિ ॥ ૨૨ ॥

શરીર વિષે શરીર વિનાનો, અસ્થિરને વિશે સ્થિર અથવા એક રસ, અનંત, સર્વ વ્યાપક, એવો આત્માને જાણીને ધીર પુરુષ શોકને પામતો નથી.

નાયમાત્માપ્રવચનેનલભ્યોનમેધયાનબહુનાશ્રુતેન ।

યમેવૈષવૃણુતેતેનલભ્યસ્તસ્યૈષઆત્માવિવૃણુતેતનૂઃસ્વામ્ ॥ ૨૩ ॥

એ આત્મા સમગ્રવ્યાપી પ્રાપ્ત થતો નથી, બુદ્ધિથી નહિ, આદુ શાસ્ત્ર સાંભળ્યાથી નહિ. તેનું જે ચિંતન કરે છે અથવા જે તેની પ્રાર્થના કરે છે-સ્તુતિ કરે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે, અને એવા માણસને આત્મા પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે.

નાવિરતોદુશ્ચરિતાન્નાશાન્તોનાસમાહિતઃ ।

નાશાન્તમાનસોવાઽપિપ્રજ્ઞાનેનૈનમામુયાત્ ॥ ૨૪ ॥

પાપ કર્મ કરવાથી જે અટક્યો નથી, જેની ઇંદ્રિયો શાંત થઈ નથી, ચિત્તની અંચળતા જેની ગમ નથી, જે શાંત મનવાળો નથી, તે આત્માને પામતો નથી, વિજ્ઞાનથીજ તેને પામી શકાય છે.

યસ્યબ્રહ્મચક્ષત્રશ્ચઽભેભવતઃપ્રોદનમ્ ।

મૃત્યુર્યસ્યોપસેચનંકઠ્ઠ્યાવેદયત્રસઃ ॥ ૨૫ ॥

જેને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિ બન્ને ભાગ્યન રૂપ-ભક્ષ છે, અને મૃત્યુ શાક છે-તેને કોણુ જાણી શકે કે ક્યાં છે.

॥ ઇતિ દ્વિતીયાવલ્લી સમાપ્તા ॥

તૃતીય વલ્લી.

ઋતંપિવન્તૌસુકૃતસ્યલોકેઘૃહાંપ્રવિષ્ઠૌપરમેપરાર્દે ।

છાયાઽઽતર્પૌંબ્રહ્મવિદોવદન્તિપશ્ચાગ્નયોયેચત્રિણાચિકેતાઃ ॥૧॥

અન્ને, પોતાના કરેલાં કર્મના ફળને લોકમાં ભોગવતાં, ગૃહમાં ભરાય રહેલા, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનને પામેલા તે ભેતે, અન્નને જાળુ-નારા, છાયા અને પ્રકાશ કહે છે, અને તેમજ પંચાગ્નિ સાધવાવાળા અને ત્રણ વાર નચિકેત નામે અગ્નિને જેણે કરેલો છે તે જાળુ (કહે છે.)

યઃસેતુરીજાનાનામક્ષરંબ્રહ્મયત્પરમ્ ।

અભયંતિતૌર્ષતામ્ગારંનાચિકેતઃશકેમહિ ॥ ૨ ॥

જે યજ્ઞ કરવાવાળાનો પુત્ર છે, અવિનાશી સર્વોત્તમ અન્ન છે, તરવાતી મચ્છા રાખનારનો ભય વગરનો જે કીનારો છે, તે નાચિકેત અગ્નિને જાળુવાને, અમે સમર્થ છેએ.

આત્માનરથિનંવિદ્ધિશરીરરથમેવતુ ।

બુદ્ધિન્તુસારથિંવિદ્ધિમનઃગ્રહમેવચ ॥ ૩ ॥

આત્માને રથનો સ્વામિ જાળુ, અને શરીરને રથ, બુદ્ધિને સારથિ જાળુ, મનને લગામ અથવા અછોડા (જાળુ).

ઇન્દ્રિયાણિહયાનાહુર્વિષયાસ્તેષુગોચરાન ।

આત્મેદ્રિયમનોયુક્તંભોક્તેત્યાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૪ ॥

ઇન્દ્રિયાને ઘોડા કહે છે, ઇન્દ્રિયાના વિષય માર્ગ અથવા રસ્તા છે, ઇત્રી અને મન સહિત જે આત્મા તેને વિવેક બુદ્ધિવાળા બોક્તા કહે છે.

યસ્ત્વિજ્ઞાનવાન્ભવત્યયુક્તેનમનસાસદા ।

તસ્યેન્દ્રિયાણ્યવશ્યાનિદુષ્ટાશ્વાઙ્ગસારથેઃ ॥ ૫ ॥

જે અવિવેકી થાય, અને હંમેશ એકાગ્ર અથવા સાવધ જેનું મન નથી તેને, રથ હાંકનારને દુષ્ટ ઘોડાઓની પેઠે, ઇંદ્રીઓ વશ રહેતી નથી.

યસ્તુવિજ્ઞાનવાન્ભવતિયુક્તેનમનસાસદા ।

તસ્યેન્દ્રિયાણિવશ્યાનિસદશ્વાઙ્ગસારથેઃ ॥ ૬ ॥

જે વિવેકવાળો છે અને મન સદા સાવધ છે તેને. રથ હાંકનારને સારા ઘોડાઓની પેઠે, ઇંદ્રીઓ વશ રહે છે.

યસ્ત્વિજ્ઞાનવાન્ભવત્યમનસ્કઃસદાઽશુચિઃ ।

નસતત્પદમાપ્નોતિસઽસારઞ્ચાધિગચ્છતિ ॥ ૭ ॥

જે વિવેક વગરનો, વ્યાકુળ અથવા અવ્યવસ્થિત મનવાળો, હંમેશ અશુદ્ધ, હાથ છે તે તે (પરમ) પદને પામતો નથી, ને સંસારમાં ફરી ફરીને આવે છે.

યસ્તુવિજ્ઞાનવાન્ભવતિસમનસ્કઃસદાશુચિઃ ।

સતતત્પદમાપ્નોતિયસ્માઙ્ઘ્ર્યોનજાયતે ॥ ૮ ॥

વિવેકવાળો, એકાગ્ર મનવાળો, હંમેશ શુદ્ધ. જે હાથ છે તે, તે પદને પામે છે અને ફરીથી જન્મ લેતો નથી.

વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુમનઃપ્રગ્રહવાન્નરઃ ।

સોઽધ્વનઃપારમાપ્નોતિતદ્વિષ્ણોઃપરમ્પદમ્ ॥ ૯ ॥

વિવેકવાળો જેને સારથિ છે, જે એકાગ્ર ચિત્તનો છે તે રસ્તો પાર ઉતરી જાય છે, વિષ્ણુના પરમપદને પામે છે.

ઇન્દ્રિયેભ્યઃપરાહૃથાઅર્થેભ્યશ્ચપરંમનઃ ।

મનસશ્ચપરાબુદ્ધિર્બદ્ધેરાત્મામહાન્પરઃ ॥ ૧૦ ॥

ઇન્દ્રિયોથી, ઇન્દ્રિયોના વિષય સૂક્ષ્મ અથવા પર છે, તે વિષયથી મન સૂક્ષ્મ છે, મનથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે, અને બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મ મહત્તત્વ છે.

મહત્પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્પુરુષઃપર ।

પુરુષાન્નપરંકિંચિત્સાકાષ્ટાસાપરાગતિઃ ॥ ૧૧ ॥

મહત્તત્ત્વથી સૂક્ષ્મ માયા છે, માયાથી પુરુષ-પરમાત્મા પર છે, પુરુષથી પર કંઈજ નથી, એજ અવસ્થા છેવટની છે, અને તેજ શ્રેષ્ઠ ગતિ છે.

एषसर्वेषुभूतेषुगूढात्मानप्रकाशते ।

दृश्यतेत्वग्रथયાबुद्धयासૂक्ष्मयाસૂક્ષ્મदर्शिभिઃ ॥૧૨॥

એ આત્મા પ્રાણી માત્રમાં છુપેો રહેલો છે, તે પ્રગટ દેખાતો નથી, તિત્ર અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોવાવાળાને તે દેખાય છે.

यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तयच्छेज्ज्ञानआत्मनि ।

ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेत्तयच्छेच्छान्तआत्मनि ॥૧૩॥

વિવેકી અથવા વિદ્વાન્ ઇન્દ્રિયોને મન વિશે લય કરે, મનને પ્રકાશ સ્વરૂપ બુદ્ધિ વિશે લય કરે, બુદ્ધિને મહત્તત્ત્વમાં લય કરે અને મહત્તત્ત્વને શાંત સ્વરૂપ આત્મા વિશે લય કરે.

उत्तिष्ठतजाग्रतप्राप्यवरान्निबोधत ।

क्षुरस्यधारानिशितादुरत्ययादुर्गम्पथस्तત્કવયોવदन्ति ॥૧૪॥

ઉઠા, જાગ્રત થાઓ, શ્રેષ્ઠ ગુરૂને પામીને, આત્માને ઓળખો, એ મારગ સુગમ-રહેલો નથી, જેવું અસ્તરાની તિક્ષણુ ધાર ઉપર ચાલવાનું કઠિન છે, તેવું એ છે એમ બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंतथाऽरसन्नित्यमगन्धवच्चयत् ।

अनाद्यनन्तम्महतःपरन्ध्रुवंनिचाययतन्मृत्युमुखात्ममुच्यते ॥૧૫॥

તે શબ્દ રહિત, સ્પર્શ રહિત, રૂપ રહિત, અવિનાશી તથા રસ રહિત, નિત્ય એટલે સદા એક રસ, ગંધ રહિત, આદિ અને અંત રહિત, મહત્ત્વથી પણ પર, અચળ છે, તેને જાણીને મોતના મહે-ડામાંથી છુટાય છે.

નાચિકેતમુપાખ્યાનંમૃત્યુપ્રોક્તંસનાતનમ્ ।

ઉક્ત્વાશ્રુત્વાચમેધાવીબ્રહ્મલોકેમહીયતે ॥૧૬॥

યમરાજાએ નાચિકેતાને કહેલું આ પુરાતન આખ્યાન કહીને તથા સાંભળીને બુદ્ધિમાન પુરૂષ બ્રહ્મ લોકને વિશે મહિમા પામે છે.

યદ્મંપરમંગુલંશ્રાવયેદ્બ્રહ્મસંસદિ ।

પ્રયતઃશ્રાદ્ધકાલેવાતદાનન્ત્યાયકલ્પતે ।

તદાનન્ત્યાય કલ્પતિ ॥૧૭॥

આ અત્યંત શુભ જ્ઞાન બ્રાહ્મજ્ઞાની સલામં અથવા શ્રાદ્ધ કાળે, પવિત્ર થઇને સાંભળાવે તે અનંત દ્વં મેળવવાને શક્તિમાન થાય છે-અનંત દ્વં મેળવવાને શક્તિમાન થાય છે.

॥ ઇતિ તૃતીયાવલ્લી સમાપ્તા ॥

ચતુર્થ વલ્લી.

પરાશ્ચિસ્વાનિવ્યતૃણત્સ્વયમ્ભૂસ્તસ્માત્પરાહ્પશ્યતિનાન્તરાત્મન્ ।
કશ્ચિદ્ધીરઃપ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥૧॥

સ્વતંત્ર એવો જે પરમેશ્વર તેણે આધારના વિષયમાં ઈન્દ્રિયોને
હાંકી કાઢારી અથવા વાળેલી છે તેથી માણસ આધાર જોય છે અને
ભિતરમાં-અંતરમાં-અંદર નહિ. જેની આંખ હાંકેલી છે એવો કોઈ
ધ્યાનશીલ પુરૂષ મોક્ષની ઇચ્છા રાખતો અંતઃકરણમાં રહેલો જે
આત્મા તેને જોય છે.

પરાચઃકામાનનુયન્તિબાલાસ્તેમૃત્યોર્યન્નિવિતતસ્યપાશમ્ ।
અથધીરાઅમૃતત્વંવિદિત્વાધ્રુવમધ્રુવેષ્વિહનપ્રાર્થયન્તે ॥૨॥

મુખ અથવા અજ્ઞાની માણસ આધારના વિષય પાછળ ધાય
છે-દોડે છે. તે મૃત્યુની પાથરેલી જાળમાં પડે છે. કાલા અથવા સમજી-
વિવેકી છે તે મુક્તિદશા-અમર બાવને નિવૃત્ત જાળીને અનિત્ય પદ્ધ-
ર્થને વિશે કઈ માગના નથી-મર્યાદા કરના નથી.

યેનરૂપંરસંગન્થંશબ્દાન્સ્પર્શાંશ્ચર્મથુનાન્ ।

એતેનૈવવિજાનાતિકિમત્રપરિશિષ્યતે । एतद्वैतत् ॥૩॥

જેને પડે-જેને લીધે રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ, સંભોગ એ
સધનું જાણવામાં આવે છે અને પછી બાકી ચું રહે છે તે તે છે-
(એટલે તે અત્ત છે).

સ્વમાન્તંજાગરિતાન્તશ્ચોભૌયેનાનુપશ્યતિ ।

મહાન્તંવિષ્ણુમાત્માનંમત્વાધોરોનશોચતિ ॥ ૪ ॥

જેનાથી સ્વપ્ન અવસ્થાને અને જાગૃત અવસ્થાને બન્નેને તે જાણે
છે તે મોટો વ્યાપક આત્મા છે એમ માનીને ધીર પુરૂષ શોક
કરતો નથી.

યદ્મમધ્વદંવેદઆત્માનંજીવમન્તિકાત્ ।

ईशानंभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥ ५ ॥

આ રચતાં કર્મનાં ફળને ભોગવનારો, પાસે રહેલો, ભૂત અને ભવિષ્યનો નિયંતા. જ્યારે આત્માને જે જાણે છે તે રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. એજ તે તે છે (એટલે જ્ઞાન છે).

यःपूर्वन्तपसोजातमदभ्यपूर्वमजायत ।

गुह्यंप्रविश्यातिष्ठन्तंयोभूतेभिर्यपश्यत । एतद्वैतत् ॥ ६ ॥

જેના તપ વડે જળ ઉત્પન્ન થયું, તે જળની પૂર્વે જે ઉત્પન્ન થયો, જે ગુહ્યને વિશે પેશાને રહેલો, કારણ કાર્ય રૂપ ભૂતો સહિત રહેલો જોય છે, એજ તે તેજ છે.

याप्राणेनसम्भवत्यदिर्तिदेवतामयो ।

गुह्यंप्रविश्यातिष्ठन्तीयाभूतेभिर्यजायत । एतद्वैतत् ॥ ७ ॥

સર્વ દેવતા રૂપ, પ્રાણ રૂપે જે સંભવે છે. અથવા ઉત્પન્ન થાય છે તે અદિતિ છે. જે ગુહ્યને વિશે પ્રવેશ કરીને સર્વ ભૂત સહિત પ્રગટ થાય છે એજ તે તેજ છે.

अरण्योर्निहितो,जातवेदागर्भइवसुभृतोगर्भणीभिः ।

दिवेदिर्वईडयोजाग्रवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वैतत्॥८॥

ગર્ભવંતી સ્ત્રીએ ધારણ કરેલા ગર્ભની પેઠે, લાકડાંને વિશે રહેલો જાતવેદ નામે અગ્નિ છે. (જેને) ધ્યાનમાં તત્પર એવા મનુષ્યો દિન પ્રતિદિન હોમ દ્રવ્ય વડે સ્તવે છે. એજ તે તે છે.

यतश्चोदेतिसूर्योऽस्तंयत्रचगच्छति ।

तंदेवाःसर्वेऽर्पितास्तदुनात्येतिकश्चन । एतद्वैतत् ॥ ९ ॥

ન્યાંથી સૂર્ય ઉદય થાય છે-ઉગે છે, અને ન્યાં સૂર્ય અસ્ત થાય છે-આથમી જાય છે, તેને આધારે સર્વ દેવતા રહેલા છે. તેને

ઓળંગીને (જેની જરા પણ આસાલંગ કોઈ કરતું નથી) કોઈ જતું નથી. એજ તે તે છે.

યદેવેહતદમુત્રયદમુત્રતદન્વિહ ।

મૃત્યોઃસમૃત્યુમામોતિયદ્દહનાનેવપश्यति॥૧૦॥

જે અહિં છે તેજ ખરે ત્યાં છે, ત્યાં છે તેજ ખરે અહિં છે, એમાં જે બુદ્ધિ-દેહ દેખે છે તે મૃત્યુથી ફરી ફરીને મર્ણ પામે છે.

મનસૈવેદમાસવ્યન્નેહનાનાઽસ્તિકિશ્ચન ।

મૃત્યોઃસમૃત્યુદ્ગચ્છતિયદ્દહનાનેવપश्यति ॥૧૧॥

એ મન વડેજ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, અહિં કંઈ ભેદ નથી, અહિં જે ભેદ દેખે છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે.

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃપુરુષોમધ્યઆત્મનિતિષ્ઠતિ ।

ઈશાનોભૂતભવ્યસ્યનતતોવિજુગુપ્સતે । एतद्वैतत् ॥૧૨॥

પોતાને વિશે, અંગુઠા બરાબર પુરૂષ મધ્યમાં રહેલો છે. ભૂત અને ભવિષ્યનો તે અધિપતિ છે. તેનાથી છુપાવવાની ઈચ્છા નથી. એજ તે તે છે.

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃપુરુષોજ્યોતિરિવાધૂમકઃ ।

ઈશાનોભૂતભવ્યસ્યસણ્વાચસઽશ્વઃ । एतद्वैतत् ॥૧૩॥

ધૂમાડા વિનાના તેજ જેવો એ અંગુઠા બરાબર પુરૂષ, ભૂત અને ભવિષ્યનો અધિપતિ, આજ છે અને કાલ પણ રહેશે. એજ તે તે છે.

યથોદકન્દુર્ગેવૃષ્ટમ્પર્વતેષુવિધાવતિ ।

एवंधर्मान्પૃથક્પश्यंस्तાનેવાનુવિધાવતિ ॥૧૪॥

ઉંચા પર્વતના ઉપર પડેલું વરસાદનું પાણી નીચે દોડીને પડે છે તેમ (આત્માના) ધર્મને બુદ્ધ બુદ્ધ જેવા વાળો તે ધર્મની પાછળ દોડે છે.

યથોદકંથુધ્યેશુદ્ધમાસિક્તન્તાદ્દેવભવતિ ।

एवममुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतम ॥१५॥

શુદ્ધ પાણીમાં રહેલું પાણી જ્યેવું ને તેવુંજ રહે છે, અથવા એક
રસ થાય છે, તેમ હે ગૌતમ (એટલે નચિકેતા) બ્રહ્મવાણા મુનિના
આત્માને છે.

॥ इति चतुर्थीवल्ली समाप्ता ॥

પંચમ વક્ષી.

પુરમેકાદશદ્વારમજસ્યાવક્રચેતસઃ ।

અનુષ્ઠાયનશોચતિવિમુક્તશ્ચવિમુચ્યતે । એતદ્વૈત્ ॥૧॥

અગીઆર દરવાજાવાળું એક નગર, જેનું કુટિલ ચિત્ત નથી. અને જે જન્મ રહિત છે તેનું છે. તેનું જ્ઞાન પૂર્વક ધ્યાન કરીને માણસ શોચ કરતો નથી, અને મુક્ત થયેલો મુક્તિને પામે છે. એજ તે છે.

હંસઃશુચિષદ્સુરન્તરિક્ષસદ્ગોતાવેદિષદ્તિથિર્દુરોણસત્ ।

નૃષદ્વરસદ્દતસદ્વ્યોમસદ્બજાગોજાઋતજાઅદ્રિજાઋતમ્બૃહત્ ॥૨॥

તે હંસ છે (એટલે ગમન કરે છે અથવા આત્મા કારવૃત્તિમાં રહીને અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે માટે તે હંસ છે), શુચિપત્ છે (એટલે આદિત્ય રૂપ છે. આકાશ રૂપી દેશમાં સૂર્ય રૂપે તે ગતિ કરે છે), વસુ છે, (ધનને વસુ કહે છે, જે વસ્તુ ધણી પ્રિય છે, જેમ ધન ધણું પ્રિય છે તેમ એ છે તેથી વસુ છે) તે અંતરિક્ષસત્ છે, (એટલે વાયુ રૂપે આકાશમાં ગતિ કરે છે) તે હોતા છે, (એટલે અગ્નિ રૂપ છે.), તે વેદિષત્ છે (પૃથ્વી રૂપ છે), તે અતિથિ જે જળ છે તે રૂપે કળશમાં રહે છે માટે તે દુરોણસત્ છે, તે નૃષત્ છે (મનુષ્યને વિશે રહેલો છે), તે વરસત્ છે, (મોટા જે દેવતા તેઓને વિશે રહેલો છે) તે ઋતસત્ છે (સત્ય અથવા યજ્ઞને વિશે રહેલો છે), તે વ્યોમસત્ છે (આકાશને વિશે રહેલો છે), તે અગ્નિ છે, (શંખ, શીપ, મગર આદિ રૂપે જળમાં રહેલો છે) તે ગોળ છે. (પૃથ્વીમાં વનસ્પતિ અને અન્ન રૂપે રહેલો છે), તે ઋતજ્ઞ છે, (યજ્ઞના સાધન રૂપથી ઉપજે છે માટે તે ઋતજ્ઞ છે), તે અદ્રિજ છે (પર્વતમાંથી નદિ-જળ, રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે) તે ઋત છે (સત્ય સ્વરૂપ છે), તે બૃહત્ (મોટો છે).

ઋધ્વમ્પ્રાણમુન્નયત્પાનંપ્રત્યગસ્યતિ ।

મધ્યેવામનમાસીનમ્બિશ્વેદેવાઝપાસતે ॥૩॥

પ્રાણ વાયુને તે ઉપર ચડાવે છે, અપાન વાયુને નીચે ઉતારે છે. મધ્યમાં રહેલા તે વામનજીને સઘળા દેવો ઉપાસે છે.

અસ્યવિસ્ત્રસમાનસ્યશરીરસ્થસ્યદેહિનઃ ।

દેહાદ્વિમુચ્યમાનસ્યકિમત્રપરિશિષ્યતે । એતદ્વૈતત્ ॥૪॥

આ શરીરમાં રહેવાવાળો શરીરનો સ્વામિ, છુટવાનું પ્રયત્ન કરી શરીરમાંથી છુટો થાય છે ત્યારે તેનું અર્થ (શરીરને વિશે) શું રહે છે. એ તે તેજ છે.

નપ્રાણેનનાપાનેનમર્ચ્યોજીવતિકશ્ચન ।

ઇતરેણતુજીવન્તિયસ્મિન્નેતાવુપાશ્રિતૌ ॥૫॥

મરણને આધિન એવો જે મનુષ્ય તે પ્રાણ વાયુ વડે તેમજ અપાન વાયુ વડે કદી પણ જીવતો નથી. પણ એ બન્ને જેના ઉપર આધાર રાખે છે તે વડે જીવે છે.

હન્તતદ્દમ્પવાક્ષ્યામિગુહ્યંબ્રહ્મસનાતનમ્ ।

યથાચમરણંપ્રાપ્યઆત્માભવતિગૌતમ ॥૬॥

હે ગૌતમ, હવે પુરાતન ગુપ્તને વિશે તને આ કહું છું, અં મરણ થયા પછી આત્મા કેવો થાય છે તે.

યોનિમન્યેપ્રપદ્યન્તેશરીરત્વાયદેહિનઃ ।

સ્થાણુમન્યેઽનુસંયન્તિયથાકર્મ્મયથાશ્રુતમ્ ॥૭॥

કેટલાક જીવ-શરીર ધારણ કરવાને માટે યોનિ અથવા ગર્ભને જાય છે, બીજા સ્થાવરમાં જાય છે, પોતપોતાનાં કર્મ તથા જ્ઞાન પ્રમાણે

યષ્ણુસ્રેષ્ઠજાગર્ત્તિકામંકામંપુરુષોનિર્મિમાણઃ ।

તદેવશુક્રંતદ્બ્રહ્મતદેવામૃતમુચ્યતે ।

તસ્મિલ્લોકાઃશ્રિતાઃસર્વેતદુનાત્યેતિકશ્ચન । એતદ્વૈતત્ ॥૮॥

જે પુરૂષ બીજાઓ ઉંઘતા છતાં જાગે છે, અને વાંચીન વિષયોને રચે છે, તેજ ખરે શુદ્ધ છે, તેજ બ્રહ્મ છે, તેનેજ અવિનાશી કહે છે. સર્વ લોક તેને વિશે આસરો લઇને રહેલા છે, તેને કોઈ ઓળંગી-વધી-જઈ શકતું નથી. એજ તે તે છે.

અગ્નિર્યથૈકોભુવનંપ્રવિષ્ટો, રૂપંરૂપંપ્રતિરૂપોબભૂવ ।

एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मारूपंરૂપંપ્રતિરૂપોबहिश्च ॥ ૯ ॥

જેમ અગ્નિ સૃષ્ટિ અથવા આ લોકને વિશે વ્યાપ્ત થઇને દરેક રૂપ ધારી વસ્તુના સરખો રૂપવાળો થઈ રહ્યો છે, તેમ સર્વ ભૂત પ્રાણિયોના અંતરમાં રહેલો જે આત્મા તે એક છતાં, જેવું પદાર્થનું રૂપ તેવો થઈ રહ્યો છે, અને બહાર પણ રહેલો છે.

વાયુર્યથૈકોભુવનંપ્રવિષ્ટોરૂપંરૂપંપ્રતિરૂપોબભૂવ ।

एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मारूपंરૂપંપ્રતિરૂપોबहिश्च ॥ ૧૦ ॥

જેમ વાયુ સૃષ્ટિ અથવા આ લોકને વિશે વ્યાપ્ત થઇને રૂપ ધારી વસ્તુના સરખો રૂપવાળો થઈ રહ્યો છે તેમ સર્વ ભૂત પ્રાણિયોના અંતરમાં રહેલો જે આત્મા તે એક છતાં જેવું પદાર્થનું રૂપ તેવો થઈ રહ્યો છે, અને બહાર પણ રહેલો છે.

સૂર્યોથથાસર્વલોકસ્યચક્ષુર્નલિપ્યતેચાક્ષુર્બૈર્બાહ્યદોષૈઃ ।

एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यः ॥ ૧૧ ॥

સર્વ લોકની આંખ જે સૂર્ય તે જેમ આંખના દોષથી અને બહારના દોષથી લેપ પામતો નથી તેમ સર્વ ભૂતના અંતરને વિશે જે આત્મા રહેલો છે તે લોકનાં દુઃખથી લેપાતો નથી, કેમકે તે બહાર પણ છે.

एकोवशीसर्वभूतान्तरात्माएकरूपम्बहुधायःकरोति ।

तमात्मस्थंयेऽनुपश्यन्तिधीरास्तेषांसुखंशश्वतश्चेतरेषाम् ॥ ૧૨ ॥

જે એક, સઘળું જેને વશ છે, સર્વ ભૂતનો અંતર આત્મા છે, એક રૂપના અનેક રૂપ જે કરે છે, તેને ધીર-ડાહ્યા પુરૂષો પોતાને વિશે જોય છે. નિત્ય સુખ તેઓનું છે અને ખીજનું નથી.

**નિત્યોઽનિત્યાનાશ્ચેતનશ્ચેતનાનામેકોબહૂનાંયોવિદધાતિકામાન્ ।
તમાત્મસ્થંયેઽનુપश्यन्तिधीरास्तेषांશાન્तिःशाश्वतीनेतरेषाम् ॥ ૧૩ ॥**

અનિત્યમાં જે નિત્ય છે, ચેતનનું જે ચેતન છે, જે એક જનાં ઘણાની કામના-ધૃષ્ટિ પુરી પાડે છે. તેને ધીર અથવા વિવેકી પુરૂષ પોતાને વિશે જોય છે. નિત્ય શાંતિ તેનીજ છે અને ખીજની નથી.

તદેતદિતિમન્યન્તેઽનિર્દેશ્યમ્પરમંસુખમ્ ।

કથન્નુતદ્વિજાનિયાંકિમુભાતિવિભાતિવા ॥ ૧૪ ॥

જેનું વર્ણન નહિ થઈ શકે તે ઉત્કૃષ્ટ સુખ રૂપ છે તેને તે તત્-તે છે એમ મનાય છે, તે પ્રકાશે છે કે કેમ તે મારે કેમ જાણવું.

**નતત્રસૂર્યોભાતિનચન્દ્રતારકન્નેમાવિદ્યુતોભાન્તિકુતોઽયમગ્નિઃ ।
તમેવભાન્તમનુભાતિસર્વવન્તસ્યભાસાસર્વમિદંવિભાતિ ॥ ૧૫ ॥**

ત્યાં (તેને વિશે) સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, નહિ ચંદ્ર, નહિ તારા, નહિ વિજળી, તો અગ્નિ તો ક્યાંથીજ. તે પ્રકાશમાન થતાં તેની પાછળ સઘળું ભાસે છે. તેનાજ પ્રકાશથી અહિં સઘળું ભાસે છે.

॥ इति पंचमीबल्ली समाप्ता ॥

૫૪ વધી.

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखण्डोऽश्वत्थःसनातनः ।

तदेवशुक्रन्तद्वह्नतदेवामृतमुच्यते । तस्मिल्लोकाःश्रिताःसर्व्वेतद्
नात्येतिकश्चन । एतद्वैतत् ॥१॥

મૂળ ઉપર અને ડાળી નીચે એવું પુરાતન જુનું અશ્વત્થ (પીપ-
ળાનું) ઝાડ છે. તેજ શુદ્ધ છે, તેજ અહ્ન, અવિનાશિ તેજ કહેવાય છે.
સર્વ લોક તેને વિશે આસરે લઇને રહેલા છે. તેને ઓળંગી કાઢી
જઈ શકતું નથી. એ જ તે તે છે.

यदिदंकिञ्चजगत्सर्व्वप्राणएजतिनिःसृतम् ।

महद्भયंवज્રमुद्यतंयएतद्विदुरमृतास्तेभवन्ति ॥२॥

આ જે કંઈ સઘળું જગત છે તે તેનાથી નીકળેલું છે, તેનાથી
ચાલે છે, તે મોટા ભય રૂપ, ઉગામેલું વજ્ર છે, તેને જેઓ જાણે
છે તેઓ મરણ ધર્મથી છુટે છે.

भयादस्याग्नितपतिभयात्तपतिसूर्य्यः ।

भयादिन्द्रश्चવાयुश्चमृत्युर्धावतिपञ्चमः ॥३॥

તેના ભયથી અગ્નિ તપે છે, ભયથી સૂર્ય તપે છે, ભયથી ઇંદ્ર,
ભયથી વાયુ, અને પાંચમું મૃત્યુ એ દોડ્યાં જાય છે.

इहवेदशकद्वोद्धुम्पाकशरीरस्यविस्रसः ।

ततःसर्गेषुलोकेषुशरीरत्वायकल्पते ॥४॥

જે શરીર પડતાં પહેલાં, તેને જાણવાને (માણસ) અશક્ત હોય
છે તો સૃષ્ટિ રચનામાં આવવાવાળા લોકોમાં શરીર ધારણ કરવાવાળો
તે ગણાય છે.

યથાઽઽર્શતથાઽઽત્મનિયથાસ્વપ્નેતથાપિતૃલોકે ।

યથાઽપ્સુપરીવદદ્દશેતથાગન્ધર્વલોકે છાયાતપયોરિવબ્રહ્મલોકે ॥

જેવું આરસીમાં તેવું આત્મામાં, જેવું સ્વપ્નામાં તેવું પિતૃ લોકમાં,
જેવું જળમાં ઝાંખુ દેખાય છે, તેવું ગંધર્વ લોકમાં, છાયા અને પ્રકા-
શની પેઠે બ્રહ્મ લોકે.

इन्द्रियाणाम्पृथग्भावमुदयास्तमयोचयत् ।

पृथगुत्पद्यमानानांमत्वाधीरोनशोचति ॥६॥

જુદી જુદી ઉત્પન્ન થયેલી ઇન્દ્રિયો જુદી છે અને તેની ઉત્પ-
ત્તિને વિનાશ કેમ થાય છે તે જાણીને ધીર પુરુષ શોક કરતો નથી.

इन्द्रियेभ्यःपरंमनोमनमःसत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वाद्धिमहानાત્મામહતોઽવ્યક્તમુત્તમમ્ ॥७॥

ઇન્દ્રિયો મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર અથવા ચિત્તમ છે, બુ-
દ્ધિથી મહત્ત્વ પર છે અને મહત્ત્વથી અવ્યક્ત પર છે.

अव्यक्तात्तुपरःपुरुषोव्यापकोऽलिङ्ग एवच ।

यज्ઞાત્વામુચ્યતેજન્તુરમૃતત્વશ્ચગચ્છતિ ॥૮॥

અવ્યક્તથી પર પુરુષ છે અને તે વ્યાપક છે, અલિંગ છે. તેને
જાણીને જીવ મુક્ત થાય છે અને અમર ભાવને પામે છે.

नसन्दृशेतिष्ठतिरूपमस्यनचक्षुषापश्यतिकश्चनैनम् ।

हृदामनीषीमनसाऽभिकल्पोयएतद्विदुरमृतास्तेभवन्ति ॥९॥

એનું રૂપ દૃષ્ટિમાં રહેલું નથી. એને કોઈ આંખ વડે જોતું નથી.
રૂઢ્યને વિશે જે મન સત્તાધારી રહેલું છે, તે મન વડે તે પ્રકાશિત
થાય છે. એને જે જાણે છે તે મરણ રહિત થાય છે.

યદાપશ્ચાવતિષ્ઠન્તેજ્ઞાનાનિમનસાસહ ।

બુદ્ધિશ્ચનવિવેષ્ટેતામાહુઃપરમાક્ષતિમ્ ॥૧૦॥

જ્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિ મન સહિત સ્થિર થાય છે અને બુદ્ધિ ચેષ્ટા કરતી નથી, ત્યારે પરમગતિ થાય છે એમ કહેવાય છે.

તાંયોગમિતિમન્યન્તેસ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અમમત્તસ્તદાભવતિયોગોહિપ્રભવાપ્યયૌ ॥૧૧॥

યોગ તે તે મનાય છે કે ઇન્દ્રિયો નિશ્ચય ધારણ કરવી. ત્યારે માણસ પ્રમાદ રહિત થાય છે કેમકે યોગ પ્રગટ થાય છે અને લય પામે છે.

નૈવવાચાનમનસાપ્રાપ્તુંશ્ચયોનચક્ષુષા ।

અસ્તીતિબ્રુવતોઽન્યત્રકથંતદુપલભ્યતે ॥૧૨॥

વાણીથી, મનથી તે પ્રાપ્ત થતો નથી, ને નેત્રથી પણ નહિ. તે છે એમ જો કહે છે તેના વિના બીજાને તે કેમ પ્રાપ્ત થાય.

અસ્તીત્યેવોપલબ્ધવ્યસ્તત્ત્વભાવેનચોભયોઃ ।

અસ્તીત્યેવોપલબ્ધસ્યતત્ત્વભાવઃપ્રસીદતિ ॥૧૩॥

“તે છે” એ ભાવથી તેને ઓળખવો જોઈએ (એટલુંજ નહિ પણ) તેના અરો તત્ત્વથી, એટલે સત્ અને અસત્ ભાવથી તેની ઓળખ કરવી જોઈએ. “તે છે” એવી ઓળખ જોને થયેલી છે તેનેજ અરો તત્ત્વભાવ પ્રકાશમાન થાય છે.

યદાસર્વેપ્રમુચ્યન્તેકામાયેઽસ્યહૃદિશ્રિતાઃ

અથમર્ત્યોઽમૃતોભવત્યત્રબ્રહ્મસમન્નુતે ॥૧૪॥

હૃદયને વિશે રહેલી ઇચ્છા જ્યારે સઘળી છોડી દેવામાં આવે છે ત્યારે મરણ આધિન જે મનુષ્ય તે મરણ રહિત થાય છે, અને અત્તને પામે છે.

યદાસર્વેપ્રભિચન્તેહૃદયસ્યેહગ્રન્થયઃ ।

અથમત્યોઽમૃતોભવત્યેતાવદનુશાસનમ્ ॥૧૫॥

જ્યારે હૃદયની સઘળી ગ્રંથી-ગાંઠ છુટી જાય છે, -નાશ પામે છે ત્યારે મરણ આધિન જે મનુષ્ય તે મરણ રહિત થાય છે, એટલે ઉપદેશ છે.

શતશ્ચેકાચહૃદયસ્યનાડયસ્તાસામ્મૂર્ધાનમભિનિઃસૃતૈકા ।

તયોર્ધ્વમાયન્નમૃતત્વમેતિવિષ્વઙ્ઙન્યાત્ક્રમણેભવન્તિ ॥૧૬॥

હૃદયની એકસો ને એક નાડિયો છે, તેમાંની એક નીકળીને મરતકમાં ગયલી છે, તેમાં બાંચે ચડીને જે જાય છે તે અમર ભાવને પામે છે. ખીજી જુદે જુદે માર્ગે જવાવાળી નાડી પ્રાણને બદલ નીકળવા માટે છે.

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃપુરુષોઽન્તરાત્માસદાજનાનાંહૃદયેમન્નિવિષ્ઠઃ ।

તૈસ્વાચ્છરીરાત્પ્રવૃહેન્મુઞ્જાદિવેધીકાર્યેયણ ।

તંવિદ્યાચ્છુક્રમમૃતમિતિતંવિદ્યાચ્છુક્રમમૃતમિતિ ॥૧૭॥

અંગુઠા પ્રમાણનો પુરુષ જે અંતરાત્મા છે તે જનોના હૃદયને વિશે હંમેશ રહેલો છે. તેને ધૈર્યથી પોતાના શરીરમાંથી, ઘાસમાંથી સજાની પેઠે, કહાડવો જોઈયે. તેને શુદ્ધ અને અમૃત રૂપ જાણવો, તેને શુદ્ધ અને અમૃત રૂપ જાણવો.

મૃત્યુપ્રોક્તાભચિકેતોઽલબ્ધ્વાવિદ્યામેતાંયોગવિધિશ્ચકૃત્સનમ્ ।

બ્રહ્મપ્રાપ્નોવિરજોઽભૂદ્વિમૃત્યુરન્યોઽપ્યેવંયોવિદધ્યાત્મમેવ ॥૧૮॥

યમરાજ્યએ ઉપદેશ કરેલી બ્રહ્મ વિદ્યા અને સંપૂર્ણ યોગ વિધિને પામીને નચિકેતા બ્રહ્મને પામ્યો અને મૃત્યુ રહિત થયો. ખીજો કોઈ એવી અધ્યાત્મ વિદ્યાને જાણે તો તેવો થાય.

ૐ સહનાવતુસહનોભુનક્તુ સહવીર્યકરવાવૈ તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ માવિદ્વિષાવૈ ॥ ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ હરિ ૐ ॥૧૯॥

તે અમો બન્નેનું રક્ષણ કરો, અમો બન્નેનું પાલન કરો, અમો બન્નેને સામર્થ્યવાન કરો, અમો બન્નેનેએ કરેલું અધ્યયન તેજસ્વિ થાઓ, અમો બન્નેને દ્વેષ અથવા પ્રમાદ નહિ થાઓ, ઓમ્ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

॥ इति षष्ठमीबल्ली समाप्ता ॥

कर्पूर गौरं करुणावतारं संसार सारं भूजगेन्द्रहारम् ।

सदावसतं हृदयारविन्दे भवं भवानि सहितं नमामि ॥

કપૂરના જેવા વિજળા રંગવાળા, દયાની મૂર્તિ જેવા, સંસારના સાર (તત્ત્વ) રૂપ; મોટા સાપોના આભુષણવાળા, હૃદયકમલમાં નિરં- નર વસતા-એવા પાર્વતી સહિત શંકર ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું.

असित् गिरिसमं स्यात्कज्जलं सिंधुपात्रे

सुरतरुवर शाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।

लिखति यदि गृहित्वा शारदा सर्वकालं

तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

સમુદ્ર જેવડા ખડીયામાં પર્વત જેટલી કાજળ નાંખી શાહી બનાવી હોય, કદપ વૃક્ષની ડાળીની કન્નમ બનાવી હોય, પૃથ્વીના પત્ર જેવડા કાગળ હોય અને (વિદ્યાની દેવી) સરસ્વતિ સ્વયં સર્વકાલ (હંમેશાં) આપના ગુણાનુવાદ લખ્યા કરે તોપણ હે ઈશ (હે પરમેશ્વર) આપના ગુણાનુવાદનો પાર આવે તેમ નથી.

અમદાવાદ

ના ડાયમેડ ન્યુઝ્મિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ
જગતજાલે છાપ્યું અને પ્રસિદ્ધ કર્યું.

આવૃત્તિ ૧લી.

સને ૧૯૨૯.

પ્રત ૧૧૦૦.
